

De talen van Europa*

Zijn het alleen handelsbelangen die de burgers van de Europese Unie met elkaar verbinden, of is er meer? Ja, er is meer, juist als we het burgerschap van de Unie als vertrekpunt nemen. Maar de eurosceptici zien dat anders: “nu er niet één Europese taal is, zal de Europese eenwording achterwege blijven.” De these van Ernst Hirsch Ballin in deze lezing is dat juist de noodzaak en de vaardigheid tot vertalen Europa kenmerkt. Vertalen is het leggen van verbindingen. Hij illustreert dat met voorbeelden uit heden, verleden en (mogelijke) toekomst, en betreft daarbij actuele vragen rond migratie en internationale politiek.

Inleiding

De kerken hebben ons hier vanavond bijeengebracht. Is er dan vanuit de kerken, door gelovige mensen, iets te zeggen over Europa dat verschil maakt? Niet in de betekenis van een christelijk Europa dat zou moeten worden verschanst om andere overtuigingen te weren. Dat zou immers neerkomen op een ondergraven van precies de vrijheid van waaruit wij en anderen ieder onze overtuiging kunnen beleven en belijden.

Maar er is wel zoiets als een door het geloof geïnformeerd zijn over de manier waarop mensen samenleven. Heel belangrijk is het besef dat geen mens zich almachtig moet wanen, heer en meester van de kennis die het mogelijk maakt wereld te beheersen. Dat is precies de diabolische verleiding die Jezus in de woestijn weerstond (Matteüs 4:8-10).¹

Maar laten we niet onderschatten hoe enorm invloedrijk de gedachten, de illusie en het verlangen naar beheersing van anderen zijn. Terwijl wij ontkennen dat we dat zouden ambiëren, bepaalt het nog steeds vele gedachten en bewegingen. Velen hebben afgeleerd dat voor zichzelf op te eisen (of althans om, als ze dat verlangen, het te ontveinzen), maar democratie wordt door velen opgevat als een mogelijkheid om collectief controle over het leven van anderen uit te oefenen. Al is er geen wereldheerschappij mogelijk, binnen de grenzen van de nationale staat is de ambitie controle uit te oefenen over de groep, al is het stilletjes, maar heftig aanwezig. Het besef dat een democratische rechtsstaat wezenlijk *limited government* is en dus vooral een geheel van procedures waardoor mensen op een elkaar respecterende en ondersteunende manier kunnen samenleven, komt maar moeilijk tussen de oren. In plaats daarvan wordt democratie opgevat als de wijze waarop een collectiviteit – de natie in de nationale staat – haar machtsapparaat en machtsaanspraken heeft georganiseerd. De taal vervult daarin een rol als geheel van medium van bevelende boodschappen. Wat als democratie wordt gepresenteerd, ondermijnt haar principes: we

* Dit artikel is een bewerking van de Europalezing door Ernst Hirsch Ballin (Tilburg University en Asser Instituut voor Internationaal en Europees recht/UvA) op 9 mei 2018 voor “De Drie Utrechtse Kathedralen”.
1 8 De duivel nam hem opnieuw mee, nu naar een zeer hoge berg. Hij toonde hem alle koninkrijken van de wereld in al hun pracht» 9 en zei: ‘Dit alles zal ik u geven als u voor mij neervalt en mij aanbid.’ 10 Daarop zei Jezus tegen hem: ‘Ga weg, Satan! Want er staat geschreven: “Aanbid de Heer, uw God, vereer alleen hem.”’

zien daarvan voorbeelden in Hongarije en Polen, waar de meerderheid stap voor stap waarborgen voor minderheden uitkleedt, onder andere door beperkingen van de fundamentele rechten die hen beschermen en aantasting van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.

Democratie en rechtsstaat kunnen echter niet los van elkaar functioneren. Voor degenen die dit van de nationale staat verwachten, is de Europese Unie een bedreigende concurrent om de macht. Zij wordt gezien als net zo'n concurrerende beslissingsstructuur als zij in de nationale staat willen zien. Het bestaan van de Unie wordt hoogstens schoorvoetend gerechtvaardigd vanuit de gedachte "dat we dit nu een keer zo met elkaar hebben afgesproken en besloten", dat wil zeggen in momenten van overeenstemming tussen de verschillende nationale staten. Het "primaat" van de nationale democratie fungeert dan als reden om een Europese democratie als onwenselijk te beschouwen. Zij ontbeert immers het "draagvlak" in de ervaring van een nationale gemeenschap, waarvoor – nog steeds in de gedachtegang van veel eurosceptici – een gezamenlijke taal vereist is.

Wanneer ik daarbij enkele kritische kanttekeningen plaats, is het zeker niet mijn bedoeling om de relevantie van de nationale staten te ontkennen, laat staan te ontkrachten. Wat ik echter wel wil betogen is dat de Europese Unie zich zou moeten verhouden tot nationale staten die zelf, in hun interne procedures en structuur, democratische rechtsstaat zijn, en geen gecollectiviseerde bevelshuishoudingen. Op haar beurt zal de Europese Unie dan evenmin kunnen worden gezien als een gecollectiviseerde bevelshuishouding, maar alleen als een ander niveau van het realiseren van een wederzijds respecterende en ondersteunende ordening.

Als wij echter de Europese Unie niet langer zo zien, zoals dat door eurofobe politici zo graag en zo vaak wordt gedaan, als een bevelshuishouding, is er ook reden om haar niet langer te zien als oorzaak van de veranderingen in onze leefwereld, maar veeleer als het resultaat daarvan, de uitingsvorm. De Europese Unie verordonneert dan niet in een technische veeltaligheid, maar is een platform waar ervaringen en inzichten in verschillende talen worden verwoord en verstaan.

Het vermogen tot zo'n creatieve veeltaligheid is juist dat wat we kunnen en moeten onderkennen als de lange lijn en lange levensloop van het Europese continent. In zijn grote werk over de geschiedenis van Europa laat Brendan Simms zien hoe die werd bepaald door een voortdurende, bloedige maar vergeefse strijd om suprematie van de ene natie ten opzichte van de vele andere.² Verscheidenheid van talen waarin en waaruit vertaald wordt om elkaar te verstaan – een kunst die alleen mensen kunnen beoefenen die een bepaalde mate van meertaligheid in praktijk kunnen brengen – kunnen we dan onderkennen als de bron van de Europese cultuur, economie en recht.

9 mei 2018

De vierde en de vijfde mei zijn jaar in, jaar uit een tijd van gezamenlijke herbronning. In herinneringen en inspirerende oproepen geven velen uiting aan onze gehechtheid aan vrijheid en wederzijds respect en klinkt uit veler mond een oproep om bescherming te

² Brendan Simms, *Europe. The Struggle for Supremacy, 1453 to the Present*. London: Allan Lane 2013.

bieden aan mensen die vervolgd worden. Deze hoopgevende stemming zal ook elk jaar weer wegebben, waarna de weg vrij is voor degenen die ons, als het gaat om vluchtelingen of noden van kwetsbare mensen, voorhouden dat al te goed zijn, buurmans gek is. Internationale handel en Europese samenwerking, zeggen politici elkaar na, zijn nuttig om eraan te verdienen, dus niet omwille van mensen in andere landen en werelddelen. Wat voor reden zouden we hebben om ons om anderen te bekommeren, als ze voor ons niet nuttig zijn? Als Nederland meer aan de Europese Unie betaalt dan het ervoor terugkrijgt, is er iets mis – met de Europese Unie. Als iemand zou vragen wat ‘solidariteit’ wil zeggen, moeten we dat in een vreemdewoordentolk opzoeken.

Gelukkig gonzen de mooie woorden en gedachten van vier en vijf mei in deze dagen nog wel na. Wij hier bijeen *vieren* zelfs de negende mei als Dag van Europa, een datum die historisch nauw verbonden is met de Nederlandse Bevrijdingsdag. Het is de dag waarop in 1950, precies vijf jaren na de uiteindelijke capitulatie van het Derde Rijk, een baanbrekende aankondiging werd gedaan: Frankrijk en Duitsland zouden de industrieën die van cruciaal belang waren voor de door deze landen tegen elkaar gevoerde oorlogen, onder gezamenlijk bestuur brengen. In de woorden van Jean Monnet: “Door de gezamenlijke productie van de oorlogsindustrieën onder gezag te plaatsen van een nieuwe Hoge Autoriteit, wier beslissingen bindend zijn voor Frankrijk, Duitsland en de andere landen die zich aansluiten, legt dit voorstel de eerste concrete fundamenten voor een Europese federatie, die onontbeerlijk is voor het handhaven van de vrede.”³ Dat was het startsein voor de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, de oudste voorloper van de Europese Unie.

Later werd ook voor andere publieke taken vastgesteld dat het beter was, ze onder Europees bestuur te plaatsen. Dat maakte toezicht op kernenergie en een gemeenschappelijke markt mogelijk, en nu ook een effectievere bescherming van persoonsgegevens, die immers gemakkelijk van het ene naar het andere land kunnen worden overgebracht; en sinds 2002 betalen we elkaar met gelijke munt.

Laat ik meteen even de aandacht vestigen op iets dat we uit deze geschiedenis kunnen afleiden. Het is niet zo dat zich in Brussel een machtsapparaat heeft genesteld dat achtereenvolgens heeft bedacht welke taken het ter hand zal nemen, zoals in oude tijden veroveraars van grondgebied dat konden doen. De Europese Gemeenschappen zijn ontstaan uit het aanvaarden van gezamenlijke taken, niet omgekeerd. De oprichtingsverdragen hebben een gemeenschappelijke rechtsorde in het leven geroepen; daarvoor zijn instellingen opgericht zoals de Europese Commissie, de Raad en het Parlement, niet omgekeerd. Natuurlijk, er zijn intussen ook voorbeelden te geven van bevoegdheden die zonder overtuigende noodzaak zijn opgerekt en uitgebreid. Maar het uitgangspunt was en is principieel anders. De lidstaten zijn heer en meester van de oprichtingsverdragen. Een beter begrip van de Europese Unie begint dus bij de processen die ertoe leiden dat publieke taken al dan niet worden gedefinieerd als *Europese* publieke taken; de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid gaat daarover later dit jaar een rapport uitbrengen.

Een leviathan in Brussel?

³ https://www.europa-nu.nl/id/vhkfc9n88ty2/9_mei_dag_van_europa, geraadpleegd op 6 mei 2018.

Hoe komt het toch dat de Europese Unie toch zo graag wordt voorgesteld als een vraatzuchtig bureaucratisch monster dat zich in Brussel heeft genesteld? Ik denk dat dit iets te maken heeft met een hardnekkig denkpatroon over politieke macht. De “Leviathan” is de titel van het in 1651 gepubliceerde vermaarde boek van Thomas Hobbes over de soeverein van een allesbeheersende staat. Daarvoor gebruikte hij de naam van het Bijbelse zeemonster uit onder andere het boek Job. Deze autoritaire staatsopvatting is vóórdemocratisch, maar – op een bepaalde manier – springlevend inde huidige verbinding van populisme met nationalistisch-autoritaire politieke ideologieën. Populistische partijen claimen de stem van het volk te zijn, en als zij aan het bewind komen, willen zij de dienst uitmaken, met voorbijgaan aan de rechten en waarborgen voor minderheden. Maar democratie vereist meer. Boaventura de Sousa Santos onderscheidde in de Montesquieulezing, vorig jaar in Tilburg, drie facetten: *representative democracy*, *participatory democracy* en *communitarian democracy*.⁴

We zouden kunnen zeggen dat deze drie samen tot een “democratische samenleving” leiden.⁵ In zo’n volwaardige democratie is politieke besluitvorming geworteld in de ordeloze variëteit van ideeën die in de samenleving worden ontwikkeld en uitgetest. Burgers zijn vrij niet alleen in het uitbrengen van hun stem bij periodieke verkiezingen, maar ook in het nemen van initiatieven buiten de officiële structuren om. Dit kakelbonte patroon wordt beschermd door fundamentele rechten en vrijheden. De samenleving is de plaats waar maatschappelijke behoeften worden gedefinieerd en politieke ideeën worden ontwikkeld. Zo ongeveer beleven de meeste – zij het natuurlijk niet alle – Nederlandse burgers de verhouding van politiek en samenleving, net als in onze buurlanden. Maar er zijn ook mensen die daarvan onrustig worden, zeker wanneer hun sociaaleconomische bestaansvoorwaarden precair zijn en ongrijpbare veranderingen in cultuur en productiewijzen in de lucht hangen. Zij zoeken bevestiging in een sterke nationale of religieuze identiteit, met een daarbij in hun ogen passend leiderschap. Populisme komt niet uit de lucht vallen.

Ik grijp nu terug op wat ik aan het begin van mijn inleiding zei over de meidagen waarin wij “vrijheid vieren”. Het is echt belangrijk de betekenis van die viering vast te houden. Van 1940 tot 1945 was Nederland bezet, niet door zomaar een vreemd leger, maar door een mogendheid met een politiek-ideologisch programma waarin géén ruimte is voor variëteit. Een van de ideologen daarvan was Carl Schmitt, die zich steeds heeft laten leiden door een diepe afkeer van machtspluralisme. Politieke heerschappij in de staat keert zich tegen binnenlandse vijanden, ze beslist zo nodig over leven en dood, oorlog en vrede, en duldt uiteindelijk geen tegenspraak. Zo beschermt ze de samenleving. Dat was waarnaar Carl Schmitt verlangde, onder andere in zijn in 1936 gepubliceerde boekje “Der Leviathan”.⁶

Angst voor wat nieuw, vreemd en ongrijpbaar is leeft ook in onze tijd. Die angst moet, meent men, met een leviathan worden beantwoord, of minstens – in de woorden van de Hongaarse premier Viktor Orbán – door de vorming van een “illiberal democracy”. Dit

4 ‘The Resilience of Abyssal Exclusions in Our Societies: Towards a Post-Abyssal Law’, p. 256. In *Tilburg Law Review* 22 (2017) 237-257.

5 Noodzakelijkheid in een democratische samenleving maakt in het EVRM deel uit van de standaardformulering van beperkingsclausules.

6 *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols* (1938). Nieuwe editie Hohenheim 1982.

verlangen bepaalt het beeld van de door populistische bewegingen nagestreefde nationale staat – maar ook het angstbeeld van de Europese Unie, die zij zich niet anders kunnen voorstellen dan als een concurrerend op macht belust beest. De beslissende vraag voor de toekomst van de Europese Unie is dan ook of zij zich zal kunnen bewijzen als een publiekrechtelijke organisatievorm die wezenlijk anders is, namelijk de mandataris van een volop democratische samenleving: met een mandaat dat slechts de behartiging van publieke taken omvat waaraan de behoefte zich in een democratisch proces heeft gemanifesteerd. Artikel 5 van het Verdrag betreffende de Europese Unie brengt dit onder woorden.⁷

Herstel van vertrouwen

Sinds het begin van de 21ste eeuw is op vele momenten, waaronder de referenda die in 2005 in Frankrijk en Nederland plaatsvonden, gebleken dat er een tekort is aan vertrouwen in de werking van de Unie. Dat heeft er veel mee te maken dat de boog van de Europese Unie sinds de jaren negentig steeds strakker gespannen werd: meer taken, meer bevoegdheden, meer lidstaten, maar ook minder vertrouwen onder de burgers in de verschillende Europese samenlevingen dat dit nog steeds hun Unie was. De Europese Unie behoefde een sterkere politieke legitimatie, maar kreeg die niet. De redenen daarvoor waren ongelijk. In Nederland domineerde, aldus Luuk van Middelaar, vrees voor te grote bemoeienis, terwijl in Frankrijk juist het afbreken van bestaande overheidsgaranties weerstand opriep.⁸ In andere landen zijn er weer andere verklaringen.

Dit alles wijst erop dat de aanvankelijke consensus over de doelgerichtheid van de Europese Gemeenschappen plaats had gemaakt voor dissensus, divergerende opvattingen. De feitelijke richting van het sociaaleconomische beleid werd echter vooral bepaald door de neoliberale economische politiek, die zweert bij marktwerking. De in de Angelsaksische denkwereld ontwikkelde methoden van beweerdelijk apolitieke regulering door

7 Artikel 5

1. De afbakening van de bevoegdheden van de Unie wordt beheerst door het beginsel van bevoegdheidstoedeling. De uitoefening van die bevoegdheden wordt beheerst door de beginselen van subsidiariteit en evenredigheid.
2. Krachtens het beginsel van bevoegdheidstoedeling handelt de Unie enkel binnen de grenzen van de bevoegdheden die haar door de lidstaten in de Verdragen zijn toegedeeld om de daarin bepaalde doelstellingen te verwezenlijken. Bevoegdheden die in de Verdragen niet aan de Unie zijn toegedeeld, behoren toe aan de lidstaten.
3. Krachtens het subsidiariteitsbeginsel treedt de Unie op de gebieden die niet onder haar exclusieve bevoegdheid vallen, slechts op indien en voor zover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten op centraal, regionaal of lokaal niveau kunnen worden verwezenlijkt, maar vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Unie kunnen worden bereikt.
De instellingen van de Unie passen het subsidiariteitsbeginsel toe overeenkomstig het Protocol betreffende de toepassing van de beginselen van subsidiariteit en evenredigheid. De nationale parlementen zien er volgens de in dat Protocol vastgelegde procedure op toe dat het subsidiariteitsbeginsel wordt geëerbiedigd.
4. Krachtens het evenredigheidsbeginsel gaan de inhoud en de vorm van het optreden van de Unie niet verder dan wat nodig is om de doelstellingen van de Verdragen te verwezenlijken.
De instellingen van de Unie passen het evenredigheidsbeginsel toe overeenkomstig het Protocol betreffende de toepassing van de beginselen van subsidiariteit en evenredigheid.

⁸ *De nieuwe politiek van Europa*. Historische Uitgeverij 2018, p. 304.

onafhankelijke “autoriteiten” werd de standaard: optreden tegen marktbescherming maakte plaats in marktordening volgens neoliberale principes. Hoewel alle regels naar behoren in alle talen van de lidstaten werden vertaald, was de taal van dit beleid die van de *globalization*, met de daarbij behorende fixatie op gekwantificeerde parameters.⁹ In getallen wordt echter slechts uitgedrukt wat men kan meten, niet wat we overigens van de handelingsperspectieven van mensen moeten weten. Terwijl de Europese wetgeving tot de jaren negentig vooral gericht was op het creëren van een gelijk speelveld, zonder vervalsing van concurrentie op de gemeenschappelijke markt, werd nu vrije concurrentie op alle terreinen beleidsdoel, dus ook waar voorheen nutsbedrijven en andere beschermende nationale voorzieningen werkzaam waren. Internationale deregulering van de financiële markten zette tenslotte de deur open voor een in een crisis geëindigde avontuurlijkheid, waarna reddingsoperaties uit publieke middelen moesten worden gefinancierd.

Dat brengt ons bij de vraag hoe democratie in een door vele lidstaten gevormde Europese Unie er dan wel uit zal kunnen zien. Niet, in elk geval, als een proces waarin de meerderheid zich als een supranationale leviathan manifesteert. Een oudere, eurosceptische Nederlandse oud-politicus hoorde ik eens zeggen dat de Europese Unie geen staat kan zijn, omdat er niet één Europese taal is. Dat was een opmerkelijke uitspraak, niet alleen omdat Zwitserland en vele andere staten bewijzen dat dit wél kan, maar ook omdat eruit bleek hoe deze euroscepticus staten ziet: namelijk als het gezag over cultureel homogeen gemaakte “naties”, dat in één algemeen gekende taal de samenleving de wet stelt. Maar dat is ook precies wat de Europese Unie helemaal *niet* moet zijn. Ze moet datgene wettelijk ordenen en besturen waaraan democratische samenlevingen collectief behoefte hebben, publieke taken dus die niet of minder goed door de lidstaten kunnen worden behartigd. Daarvoor moet zij een bestuursvorm kiezen uit een palet van intergouvernementele, communautaire en supranationale besluitvormingsmethoden. Dat is de staat van een democratische samenleving, die fundamentele rechten respecteert, d.w.z. slechts ingrijpt in de vrijheden van burgers als er een ‘pressing social need’ is waartoe dat ingrijpen in een redelijke verhouding staat.¹⁰

Vertalen

Het delibererende bestuur in de Europese Unie moet rekening houden met verscheidenheid in behoeften tussen de lidstaten. Dat betekent dat we helemaal niet moeten streven naar een eenheid van denken die eigenlijk nog maar één taal – en cijfers – nodig heeft. De culturele, etnische en religieuze verscheidenheid van Europa is geen beletsel, maar juist de verklaring van de Europese “eenheid in verscheidenheid”. Europa is in zekere zin een merkwaardig continent. Met zijn lange kustlijn in verhouding tot de landmassa, de korte afstanden tussen handelsplaatsen en vele verbindingroutes is Europa sinds mensenheugenis een terrein van ontmoetingen tussen mensen die verschillende talen spreken of vertolken – en moet het dat zijn. Umberto Eco schetste dit beeld van de toekomst van Europa: een continent waar mensen niet per se meer dan één taal vloeiend hoeven te spreken, maar waar meer en meer mensen leren over taalgrenzen heen iets te

9 Oliver Schlaut, *Die politischen Zahlen. Über Quantifizierung im Neoliberalismus*. Frankfurt am Main: Klostermann 2018.

10 P. van Dijk, F., van Hoof, A. van Rijn & L. Zwaak, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. Cambridge / Antwerp / Portland: Intersentia 2018, p. 317.

vatten van de geest van een andere taalgemeenschap, en zo een glimp op te vangen van het bijzondere culturele universum dat ieder individu tot uitdrukking brengt telkens wanneer hij of zij de taal spreekt van de eigen voorouders en traditie.¹¹

Een bijzondere rol daarin vervullen mensen die twee- of meertalig zijn, d.w.z. van kindsbeen af of door latere inculturatie twee talen tot hun beschikking hebben in het gehele spectrum van verstaan en verwoorden. De Taalunie ziet de groei van het aantal meertaligen als een positieve ontwikkeling. Naar schatting 3 tot 4 miljoen Nederlandstaligen zijn meertalig, onder wie de Nederlander die eergisteren de Libris literatuurprijs ontving, Murat Isik.¹² Meertaligheid is een ontmoeting in een en dezelfde levensgeschiedenis van verschillende talen en verhalen, van verschillende narratieve tradities. Maria Rosa Menocal verhaalt in haar meesterwerk over over El-Andalus¹³ hoe de meertaligheid van die regio de Griekse filosofie en de Arabische dichtkunst ingang deed vinden in het denken en dichten van het Romaanse West-Europa. Arabische moslimgeleerden en hun joodse en christelijke collega's ontmoetten elkaar lezend, vertalend, schrijvend en in de tradities van die tijd becoming commentariërend. Zo konden grote christelijke denkers als Thomas van Aquino in het Latijn voortbouwen op het werk van de klassieke Griek Aristoteles (door Thomas respectvol aangeduid als "de filosoof") en van Ibn Ruschd, hier bekend als Averroës (door Thomas even respectvol "de commentator" genoemd). Boccaccio, die de Decamerone dichtte, ontleende zijn raamver telling aan een lange traditie, die terugging op een zo'n 800 jaar ouder verhaal in het Sanskrit, dat hem via een keten van vertalingen in en uit het Perzisch, Arabisch, Hebreeuws en Latijn bereikte.¹⁴

Is dit een idylle enkel uit vroeger tijden? Zeker niet: de voorbeelden uit later tijden kunt u er zeker gemakkelijk aan toevoegen, bijvoorbeeld hoe de de vertalingen van *Uncle Tom's Cabin* door Harriet Beecher Stowe bijdroegen aan de bijna wereldwijde beweging tot afschaffing van de slavernij, waarbij elke lezer in een andere taal de gedachten niet alleen liet uitgaan naar de zuidelijke deelstaten van de VS, maar ook naar het eigen land. Al in het jaar van verschijnen, 1852, werd het bijvoorbeeld in het Nederlands vertaald onder de destijds acceptabele titel "De negerhut van oom Tom". Het vertalen brengt inhoud over, maar verandert die ook doordat ze in een andere context wordt verstaan en verduidelijkt.

Taal als medium van macht

Talen zijn echter ook het medium van machtsuitoefening: van bevelen, wetten en rechtvaardigingen van die macht. In verschillende tijden manifesteren zich talen als hegemoniaal, overheersend. Ze zijn verbonden met narratieve tradities van schoonheid en waardering, oordelen over goed en kwaad, macht en onderwerping. Dit machtsbereik van talen kan verder reiken dan van de politieke structuren die er het middelpunt van vormen.

11 *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*. Roma / Bari: Laterza 1993, p. 377.

12 <http://over.taalunie.org/nieuws-en-pers/persberichten/meertaligheid-wordt-norm>

13 *The Ornament of the World, How Muslims, Jews and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*. Little, Brown & Company 2002.

14 Giovanni Boccaccio, *Decameron*, Norton Critical Editions, Translated and Edited by Wayne Rebhorn, New York: W. W. Norton & Company, Inc. 2015 (ebook) – zie de introduction onder 'The Decameron in the Middle Ages' – https://books.google.nl/books?id=2WDFcGAAQBAJ&pg=PT15&lpg=PT15&dq=decamerone+boccaccio+Panchatantra&source=bl&ots=VX6fDsLjLL&sig=PbK0MYIPNntzL0Nms0oMAyYYL2I&hl=en&sa=X&ved=0ahUKewiZr-a-oPbaAhVG26QKHTXEAOk4ChDoAQg_MAE#v=onepage&q=Panchatantra&f=false

Denk aan de eeuwenlange dominantie van het Grieks aan de oostzijde van de Middellandse Zee, lang nadat Alexander de Grote was gestorven; aan meer dan anderhalf millennium waarin het Latijn de standaardtaal was van de katholieke kerk, van het recht en van de wetenschap; aan de dominantie van het Frans dat het Latijn afloste en tot halverwege de vorige eeuw de standaardtaal bleef van de internationale diplomatie en de verdragen (zodat we ook nu nog bijzonder vrachtvervoer als *convoi exceptionnel* moeten aanduiden); en aan de huidige hegemonie van het Engels, waarmee ook een geheel van opvattingen is meegekomen over politieke economie, besturing van de samenleving (“governance”) en wetenschap – met inbegrip van een vernauwing van de ervaring tot meten en tellen, die onvermijdelijk alleen telt wat gemeten is, en alleen meet wat meetbaar is.

Een hegemoniale taal heeft zeker ook haar waarde: ze verzekert een platform van verstaanbaarheid voor mensen met een veelheid van moedertalen. Zelf ervaar ik bij voortdurend hoe veel deuren van kennis opengaan op een Nederlands en Engels tweetalig geworden universiteit, Tilburg University, met een schat aan kennis en ervaringen van uit het buitenland gekomen collega’s en studenten. Maar juist een hegemoniale taal moet worden betrokken in uitwisselingen van vernemen en kenbaar maken. Dat te kunnen is de kans en de opgave voor een Europese culturele identiteit die juist niet door eentaligheid maar door vertaling wordt gekenmerkt.

Vertalen is een kunst, en ook het verstaan van vertalingen is dat. Het benaderen van de oorspronkelijke betekenis in een andere taal kan iets toevoegen, een snaar raken die in de andere taal niet werd geraakt. Maar er kan ook iets in onbegrip verloren gaan, *lost in translation*. Het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap van 1957, dat na vele herzieningen het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie is geworden, riep in de preambule op tot “een steeds hechter verbond tussen de Europese volkeren”. Dit “verbond” was in de Duitse taalversie een “einen immer engeren Zusammenschluß der europäischen Völker” en in de Franse een “union” met een kleine u. Een Engelse taalversie was er toen natuurlijk niet, want de Britten hielden zich toen nog afzijdig. Bij de toetreding van het Verenigd Koninkrijk in 1973 tot de EEG werd deze preambule alsnog vertaald, met als tekst “an ever closer union among the peoples of Europe”. Dat was twintig jaar voor de totstandkoming van de Europese Unie, maar in de beweging die uiteindelijk tot de Brexit leidde werden de woorden “an ever closer union” valselijk geïnterpreteerd als een verplichting om de Europese Unie steeds nauwer en strakker te maken. In de *package deal* van februari 2016, op basis waarvan kreeg de toenmalige Prime Minister David Cameron hoopte een referendum over *leave or remain* te kunnen winnen, zelfs gedaan dat het VK van deze niet bestaande verplichting werd vrijgesteld.

Vertalingen kunnen dus ook tot misverstanden en misbruik leiden. Maar veel vaker is vertalen *verbinden* van verschillende ervaringen. Daarvan kan de Europese Unie veel meer gebruik maken, wanneer zij zichzelf en haar leden ook toestaat om in de eigen talen eigen politieke en sociaaleconomische tradities te articuleren. Met talen komen manieren van denken, met vertalen ontwikkelingen, ontdekkingen, veranderingen.

De Europese rechtscultuur heeft zich ook aldus gevormd en *is* ook translinguaal. Het Nederlandse Burgerlijke Wetboek was niet een gedachteloze vertaling van de Code Civil,

maar een creatieve verbinding van het Franse legislatieve meesterwerk met Hollandse en andere Nederlandse rechtstradities. De laatstverschenen aflevering van *Tilburg Law Review* is geheel gewijd aan de kunst en de maatschappelijke betekenis van het juridische vertalen.

Openheid en een kritische instelling kunnen de taalverscheidenheid van Europa tot een krachtbron maken. Inderdaad, dat is een hinderpaal voor het optreden van een Europese leviathan die slechts de taal van zijn eigen bevelen kent. Maar er kunnen ook welkome, hoognodige correcties mee worden bevorderd. Het denken over economische politiek is Angelsaksisch geworden en heeft zich daarmee verwijderd van “Rijnlandse” en Franse denkwijzen. Velen lezen naast het Nederlands alleen nog de hegemoniale taal van onze tijd, het Engels. Wanneer onze jongere leiders en denkers die begrenzing kunnen overschrijden, door eigen veeltaligheid of door vertalingen, en zich openstellen voor andere Europese tradities, zullen ze een ruimer perspectief op de toekomst kunnen vinden. Wanneer Europese burgers daar het hunne aan kunnen doen, al naar gelang hun persoonlijke levenssituatie (misschien in een van die vele grensoverschrijdende economische activiteiten en onderwijsinitiatieven die voor hen *als* Europese burgers openstaan), dan krijgt het Europees burgerschap meer betekenis dan een opdruk op de kaft van hun paspoort.

Wij moeten de Europese Unie werkelijk als iets anders leren zien dan als een supranationale leviathan. Dat heeft belangrijke consequenties voor de verhouding tussen de Unie en de grote vraagstukken van onze tijd. Nogal wat mensen schrijven de migratiecrisis toe aan de opheffing van controles aan de binnengrenzen en nalatigheid in strikte bewaking van de buitengrenzen. In feite wordt hier de verwachting verwoord dat migratie door de instellingen van de Unie kan worden *bestuurd* – een verwachting die zeker ook in de hand wordt gewerkt door politici die zich opwerpen als degenen die problemen kunnen “oplossen”. Een zorgvuldige ontleding van de patronen waaruit migratie voortkomt, laat echter van alles zien dat de ordenende bevoegdheden van de Unie ver te buiten gaat, bijvoorbeeld het verlies van perspectieven in landen van herkomst en eerste opvang (zodat mensen die niets meer te verliezen hebben, grote persoonlijke risico’s aanvaarden om maar de EU binnen te komen) en een grote verscheidenheid van migratie bevorderende of juist werende situaties binnen de EU, zoals exploitatie van mensen, aanwezigheid van verwanten en behoeften aan laaggeschoolde arbeid. Deze factoren kunnen in een democratische samenleving op zijn best worden geordend – met prioriteit bij misdaadbestrijding – maar niet beheerst, zoals een leviathan dat zou trachten te doen, met voorbijgaan aan democratische principes.

Wat ik dan ook wil bepleiten is dat in Europa politiek wordt erkend wat eigenlijk al gebeurt en moet gebeuren: een principiële openheid voor een toekomst zonder leviathans, maar met een patroon van democratie in de drie betekenissen die ik eerder citeerde – politiek, vanuit de burgers, en maatschappelijk – die mensen helpt zich op een ordelijke manier met elkaar te verbinden en overheidsoptreden organiseert om mensen te vrijwaren van geweld en nood. Een democratisch Europa kan alleen bestaan als de lidstaten in de volle zin van het woord democratische samenlevingen zijn. Daar is inlevingsvermogen voor nodig. Dat ontbreekt als Europese regulering van milieubelastende activiteiten wordt afgewezen omdat we “het” hier al zo goed denken te doen, of een Europees openbaar ministerie ter vervolging van fraude met EU-gleden, omdat we dat hier al zo krachtig aanpakken. Wederkerigheid in het Europese project is meer dan het wederzijds erkennen van

vergunningen en opsporingsbevelen. Wederkerigheid vergt het willen zien van de situatie van de “andere” Europese burgers als een deel van ons aller leefwereld. Een politiek draagvlak voor Europese politiek zal van de grond af moeten worden opgebouwd, door in vele talen gesprekken aan te gaan hoe het eigene zich kan verhouden tot gemeenschappelijke behartiging van ondeelbare belangen.